

فرصت ازدست رفتهٔ پارلمان در ایران

www.ketab.ir
محدثه جزائی

شرکت هزاره سوم اندیشه

سرشناسه	: جزائی، محدثه، ۱۳۶۶ -
عنوان و نام پدیدآور	: فرصت از دست رفته پارلمان در ایران / محدثه جزائی؛ ویراستار مهرانگیز اشراقی.
مشخصات نشر	: تهران: هزاره سوم اندیشه، ۱۴۰۰.
مشخصات ظاهری	: ۴۳۶ ص:؛ ۱۴/۵×۲۱/۵ س.م.
شابک	: 978-622-97961-9-1
وضعیت فهرست‌نویسی: فیپا	
یادداشت	: کتابنامه: ص. ۴۰۲ - ۴۲۸.
یادداشت	: نمایه.
موضوع	: ایران. مجلس شورای ملی -- تاریخ
موضوع	: Iran. Parliament -- History
رده‌بندی کنگره	: DSR۱۴۲۵
رده‌بندی دیویی	: ۹۵۵/۰۷۵
شماره کتابشناسی ملی	: ۸۷۵۳۷۹۲

انتشارات هزاره سوم (نرینه)

فرصت از دست رفته پارلمان در ایران

محدثه جزائی

• ویراستار: مهرانگیز اشراقی • طرح جلد: محسن توحیدیان

• صفحه‌آرایی: آرمیتا رفیع‌زاده

• چاپ و صحافی: قشقایی

• چاپ اول: ۱۴۰۱ • شمارگان: ۵۰۰

• قیمت: ۱۵۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۹۷۹۶۱-۹-۱

ناشر: هزاره سوم اندیشه

تلفن و نامبر: ۶۶۹۷۲۸۷۰ - همراه: ۰۹۱۲۷۱۷۳۹۲۴

تلفن پخش: ۶۶۹۷۲۸۷۰

سایت: www.hsap.ir آدرس الکترونیکی: hsapub@gmail.com

کلیه حقوق این اثر برای ناشر محفوظ است.

فهرست

۱۱	مقدمهٔ پروفیسور کری پالونن.....
۱۵	پیشامتن.....
۲۷	۱. جستاری دربارهٔ نظریه و روش.....
۲۸	تاریخ مفاهیم، امتزاج «تاریخ» و «مفهوم».....
۳۸	فلسفهٔ قاره‌ای، زادگاه تاریخ مفاهیم.....
۴۳	تاریخ مفاهیم، نظریه‌ای برای آشکار ساختن نزاع‌های ایدئولوژیک.....
۵۳	تاریخ مفاهیم، روشی برای فهم معنای تاریخ.....
۶۱	فرجام فصل.....
۶۳	۲. تاریخ مفهومی پارلمان.....
۶۵	هستهٔ مفهوم پارلمان در غبار اعصار طلایی.....
۸۸	معنای محصور مفهوم پارلمان.....
۹۷	نمونهٔ آرمانی و واقعیت پارلمان.....
۱۰۱	فرجام فصل.....
۱۰۳	۳. پارلمان، دال بی‌مدلول سفرنامه‌نویسان قاجاری.....
۱۰۵	تحفه العالم و خانه‌ای برای مشورت و عدالت.....
۱۰۹	پرلمنت و آسماء غریبه در مسیر طالبی.....
۱۱۳	هوزکامنت؛ نهادی در میان نهادها.....
۱۱۷	مجلسی برای پرلمنت در مرآت الاحوال جهان‌نما.....
۱۱۹	منبری برای پرلمنت و خانه‌ای برای عوام.....

- ۱۲۱..... سفرنامه خسرو میرزا به پطرزبورغ
- ۱۲۳..... بیت عموم در سفرنامه رضاقلی میرزا به انگلستان
- ۱۲۵..... غلبه ژانر سفرنامه نویسی و پُرسامدشدنِ الفاظِ فرنگی
- ۱۲۹..... فرجام فصل
۴. فکر پارلمان در خیال روشنفکران قاجاری..... ۱۳۲
- ۱۳۳..... اندیشه پارلمان در سیاست نامه های قاجاری
- ۱۴۵..... فکر پارلمان در خیال روشنفکران عصر ناصری
- ۱۶۱..... فرجام فصل
۵. عصر ناصری و ناگزیری اصلاح در ساختارهای سیاسی..... ۱۶۲
- ۱۶۶..... شورای دولت: تغییر کانون قدرت از سلطان به وزرا
- ۱۷۰..... مصلحت خانه، مشورت خانه مصلحتی
- ۱۷۷..... دارالشورایی کبیر برای اعظم دیوار
- ۱۸۸..... پادمجالس مشورتی
- ۱۹۳..... فرجام فصل
۶. دال سرگردان عدالت خانه..... ۱۹۷
- ۱۹۸..... طرح درخواست عدالت خانه
- ۲۰۲..... رخداد ناگهانی و تولد «کلمه بزرگ»
- ۲۰۵..... درخواست مجلسی برای برقراری عدالت
- ۲۰۸..... سرگردانی دلالت عدالت خانه
- ۲۲۱..... فرجام فصل
۷. عبور از مفهوم عدالت خانه: پیروزی پادمفهوم مجلس..... ۲۲۳
- ۲۲۴..... ظهور مفهوم مجلس «دولتی» در برابر «ملی»
- ۲۳۲..... فرمان موسوم به مشروطه؛ شورای «اسلامی» در برابر شورای «ملی»
- ۲۳۹..... فرجام فصل
۸. مجلس شورای ملی؛ آشنایی در لباس بیگانه..... ۲۴۱
- ۲۴۲..... بازگشایی مجلس

۲۴۸.....	چوب استبداد بر سر انتخابات
۲۵۸.....	مجلس و ترتیبات پارلمانی
۲۶۹.....	فرجام فصل
۲۷۱.....	۹. فرنشینی مفهوم مشروطه
۲۷۲.....	فرمان مشروطیت بی «مشروطه»
۲۷۴.....	غیبت مفهوم مشروطه در رسائل مشروطیت
۲۸۴.....	مجلس و گرفتن اسم مشروطیت
۲۹۳.....	فرجام فصل
۲۹۵.....	۱۰. منازعات مفهومی، «مشروطه» در برابر «مشروع»
۲۹۶.....	حضور مفهوم مشروطه در مرکز میدان معنایی
۳۰۷.....	احیای لفظ مشروع در رساله‌های مشروع‌خواه
۳۲۰.....	مجلس و به رسمیت شناخته شدن مفهوم مشروطیت
۳۳۶.....	فرجام فصل
۳۳۹.....	۱۱. تاریخ مفهومی مجلس
۳۴۲.....	مشورت به عنوان هسته اصلی مفهوم مجلس
۳۴۷.....	معنای مفهوم مجلس
۳۸۵.....	فرجام فصل
۳۸۷.....	۱۲. نتیجه‌گیری
۴۰۳.....	منابع
۴۲۶.....	منابع لاتین
۴۲۸.....	روزنامه‌ها
۴۲۹.....	نمایه

مقدمهٔ پروفیسور کری پالونن^۱

نامه‌های ایرانی عنوان اثر کلاسیکِ مونتسکیو در سال ۱۷۲۱ است. مونتسکیو در این کتاب وضعیت فرانسهٔ معاصر را بر اساس نامه‌های نویسندگان فارسی‌زبان مورد بحث قرار می‌دهد. در کتاب پیش روی شما نیز جزئی کوشیده است تا از طریق متونی همچون *سفرنامه‌ها*، سیاست‌نامه‌ها و رساله‌هایی که در ایران قرن نوزدهم نوشته شده است، به بررسی وضعیت یک نهاد سیاسی بپردازد. بسیاری کتاب مونتسکیو را خوانده‌اند و می‌توان چنین در نظر گرفت که ایدهٔ بررسی یک نهاد از طریق مفاهیم و برداشت‌هایی که در خارج از بافتار تاریخی یک کشور شکل گرفته است، در راستای کتاب‌هایی همانند *نامه‌های ایرانی* است که به نقد و تفسیر ایرانِ معاصر آن دوران در جهتی خلاف مونتسکیو می‌پردازد.

این کار آسانی نیست، چنان‌که آنتونی بلک، مورخ انگلیسی، تأکید می‌کند: «پارلمان ماندگارترین نوآوریِ نهادی اروپا است که سیاست این منطقه را از

۱. پروفیسور کری پالونن (Kari Palonen)، پروفیسور و استاد برجستهٔ علوم سیاسی در دانشگاه Jyväskylä فنلاند است که پروژه‌های تحقیقی بین‌المللی او در زمینه‌های «مفهوم سیاست و تاریخ آن»، «اندیشه و روش سیاسی ماکس وبر»، «اصول و شیوه‌های تاریخ مفهومی» و «سیاست‌های پارلمانی» است.

سپاست اسلامی و حتی بیزانسی متمایز ساخته است.» اگرچه پیگیری نهاد پارلمان که نهادی اروپایی است، در تاریخ معاصر ایران دشوار بود، نویسنده این کتاب با تمرکز بر دوران ناصرالدین شاه و جانشین او، که حکم به تأسیس نهادی با عنوان مجلس شورای ملی داد، به اثرگذاری روشنفکران مشروطه خواه در ورود مفاهیم و تحول آن‌ها توجهی ویژه دارد. روش و چهارچوبی که در این پژوهش به کار گرفته شده است، تاریخ مفاهیمی است که به آثار مورخ آلمانی، راینهارت کوزلک، نظر دارد. با استفاده از چنین نظریه و روش پژوهشی، نویسنده نشان می‌دهد نه تنها جناح اسلام‌گرا در مناقشه‌های مشروطه/مشروع، به نقد رأی و نظر روشنفکران سکولار می‌پرداختند، بلکه حتی بیشتر از آن، شدت این مناقشه‌ها افق انتظارات و خواسته‌ها از مجلس ایرانی - اسلامی را تحت الشعاع قرار داده بود. مبارزه قدرتی که در مجلس در جریان بود، بر سر مفاهیم کلیدی و شخصیت‌های هوادار آن، وضعیت و شیوه فعالیت سیاسی نهاد مجلس بود که اندک‌اندک با مفاهیم مبهم‌تری، همچون مشروطه، در حاشیه قرار گرفت. البته چنین منازعه‌هایی در کشورهای اروپایی نیز به هنگام تأسیس نهادهای قانون‌گذاری رخ داده بود، به‌ویژه در مسئله پیروی و الگوگیری از پارلمان انگلیس و اینکه درنهایت، این نهاد قانون‌گذار به چه صورتی باید تشکیل شود. شاید بتوان گفت در زمینه چنین منازعه‌هایی ایران با سایر کشورها دغدغه مشترکی داشته است.

برای چنین مطالعه‌ای نگاهی تبارشناسانه به مفهوم پارلمان ناگزیر است. از این چشم‌انداز می‌توان چندین نامزد را برای قدیمی‌ترین پارلمان در جهان برشمرد. از انگلستان که بگذریم، می‌توان به برخی از دولت‌شهرهای یونانی و ایسلند اشاره کرد. در هر صورت، هسته اصلی همه این اولین نهادهای سیاسی با گردهم‌آیی مردان قدرتمند شکل گرفته بود. کلمه «parliamentum» و «parlamentum» نخستین بار در قرن دوازدهم به کار رفت و از همان ابتدا تمایز قائل شدن میان پارلمان و دادگاه دشوار بود. به‌طور مثال، پارلمان در

فرانسه نهادی قانونی درک نمی‌شد، درحالی‌که États généraux به‌عنوان رژیم قضایی فعالیت داشت که در زمینه دارایی‌ها و املاک داوری می‌کرد. در دهه‌های پس از انقلاب شکوهمند ۱۶۸۸، «پارلمان» انگلیس «مستقل» (در رابطه با پادشاه و دادگاه‌های حقوقی) شناخته شد و برای اولین بار در سال ۱۷۴۲ رأی عدم‌اعتماد به دولت مطرح شد. در قاره اروپا و در ایالات متحده، قدرت‌های پارلمانی محدود به قانون اساسی و اصل تفکیک قوا تلقی می‌شدند. البته در میان سرزمین‌های اروپایی فقط در آلمان مخالفت بین رژیم‌های پارلمانی و قانون اساسی دیده می‌شد که در دوران بیسمارک، این مسئله اندک‌اندک به سایر کشورها نیز تسری پیدا کرد و سرنوشت پارلمان در این سرزمین‌ها را پیچیده و البته از یکدیگر متفاوت ساخت.

این کتاب هم با در نظر گرفتن تاریخ پرفراز و نشیب پارلمان در جهان، نگاهی به درون ایران می‌اندازد. پژوهش پیش رو نشان می‌دهد که چگونه مجلس ایران در وضعیت یک مجلس مشورتی و تشریفاتی باقی ماند و هرگز نتوانست، جز در دوره‌ای محدود، ادعای تبدیل شدن به یک پارلمان مستقل و شکل گرفته در برابر شخصیت حقوقی پادشاهی را داشته باشد. اینکه «عدالت» یک کلیدواژه مهم برای ایرانیان بوده و هست، محل تردید نیست. اما در دوران مورد بررسی این مفهوم، راه‌اندازی جنبش عدالت‌خواهی، از جمله دلایلی بود که تمایز ناموفق بین دادگاه و مجلس را رقم زد. برای روشنفکران مسلمان دشوار بود که بپذیرند پارلمان، به‌عنوان یک نهاد سیاسی، به تصویب قانون و تصمیم‌گیری در حوزه وسیعی از موضوع‌ها بپردازد. «شریعت» به‌عنوان مسئله‌ای مسلم و پذیرفته‌شده، عکس‌دار و مدعی «عدالت» بود که بر معنای عدالت پارلمان که از طریق رویه و مناظره بر سر موضوعات گوناگون با عنوان «قانون اساسی» برمی‌خاست، سایه می‌انداخت. البته خود قانون اساسی مفهومی بسیار مبهم و چندوجهی است که تفسیرهای متفاوت و اغلب متناقضی دارد. شاید به همین دلیل کلمه «قانون اساسی» برای جناح‌های مختلف بیشتر از پارلمان و پارلمانتاریسم

قابل قبول بود که در لَوای آن می توانستند بدون آنکه محدودیت شاه را بخواهند، مجلسی نیز بیارایند.

بر همین اساس، نویسنده این کتاب، به درستی این سؤال را مطرح می کند که آیا نخستین مجلس ایرانی، که محصول انقلاب مشروطه بود، می تواند پارلمان نامیده شود؟ او مباحث داخل مجلس را که تا حدی با مجالس پارلمان اروپا قابل مقایسه بود، تحلیل کرده است. اما آیا این مجلس یک نهاد اولیه بود که می توانست قدرت خود را افزایش دهد و در نهایت، روزی به پارلمان «واقعی» تبدیل شود؟ یا بیشتر شبه پارلمانی بود که فقط در صورت و فرم از شکل پارلمان پیروی می کرد، اما از قدرت سیاسی پارلمان بهره نداشت؟ آیا این مجلس که به شکل و شمایل پارلمان تأسیس شده بود، می توانست وقتی ستاره بخت انقلابیون طلوع کرد، (مانند مجلس لهستان تحت حاکمیت کمونیست ها) به پارلمان تبدیل شود؟ این ها پرسش هایی اساسی است که این کتاب گوشه ای است در لابه لای سطور خود و از دریچه مفاهیم به آن ها پردازد.

پروفسور کری پالونین

۲۰۲۱، فنلاند